

Põhisõnumid Eesti rändeajastul

Tiit Tammaru, Kristina Kallas, Raul Eamets

Eelmises inimarengu aruandes sõnastati Eesti jätkusuutliku arengu kahe keskse teemana rahvastiku jätkuv vähenemine ja suurenev avatus maailmas toimuvatele protsessidele (Vetik 2015). Ränne on mõlema probleemi keskmes. Sotsiaalteadlased räägivad juba mõnda aega rändeajastu saabumisest ja selle väga olulisest mõjust Euroopa riikide arengule (Castles jt 2013). Euroopa on aastakümneid olnud üleilmse rände sihtpunkt. Euroopa Liidu laienemisega 2004. aastal algas ka ulatuslik ränne uutest liikmesriikidest ühenduse vanadesse riikidesse. Rände teema jõudis taas jõuliselt inimeste, meedia ja poliitikute teadvusse 2015. aastal põgenikekriisi tõttu. Euroopa Liidu uued riigid, sh Eesti, kaasati üleeuroopalistesse aruteludesse sisserände üle. Sisserände mündil on kaks külge: lühiajaliselt aitab see vähendada Euroopa ühiskondade demograafilisi ja majanduslikke probleeme, pikaajaliselt aga tekitab ühiskonna sidususe ja vaesuse kasvuga seotud väljakutseid.

Eestile iseloomulik tunnusjoon viimasel kahel sajandil on selgepiiriliste sisse- ja väljarändeperioodide vaheldumine. Eesti on astumas uude rändeajastusse, mida iseloomustab lisaks väljarände sisserändajate arvu kasv ja rände olemuse muutumine. Endiselt on väljarändajate seas palju selliseid inimesi, kes lahkuvad ja jäävadki elama võõrsile. Üha enam aga on ka neid, kes vaid mõnda aega elavad, töötavad või õpivad mujal ja rändavad siis edasi järgmisse riiki (edasiränne) või naasevad sünniriiki (tagasiränne). Samuti on neid, kes niimoodi mitu korda elu jooksul rändavad (ringränne) või kes elavad pidevas liikumises, kui näiteks töökoht asub ühes ja elukoht teises riigis (pendelränne). Eesti on muutunud sisserändajatele atraktiivsemaks ja töandjate huvi välistööjõu värbamise vastu on viimastel aastatel oluliselt suurenenud. Rändeajastu mõjutab aga ka neid, kes ise ei rända ja praegu veel moodustavad kõikides riikides valdava osa elanikest.

Kuigi rände olemus on muutunud ja selle põhjused ning vormid on mitmekesisemad kui kunagi varem, on rändel üks tunnusjoon: see on tõmme heaolu poole. Inimesed rändavad küll erinevatel põhjustel, olgu see töötamine, perega seotud tegurid, õppimine või põgenemine tagakiusamise eest, kuid minnakse riikidesse, kus elu on parem.

Ulatuslik sisseränne aga viib riikide arengu tasakaalust välja. Viimastel aastatel on paljude Euroopa riikide kodanikud hakanud tõsisemalt suhtuma rände varjukülgedesse, nagu probleemid ühiskonna sidususega ja siseturvalisuse vähenemine. Euroopa mitme riigi ja ka USA kodanikud on andnud valimiste kaudu selge signaali, et pooldavad senisest ettevaatlikumat suhtumist ulatuslikku sisserändesse. Käesolevas inimarengu aruandes on keskendutud teemaringidele, kuidas on muutunud heaolu mõõdetuna inimarengu indeksiga viimasel 25 aastal, millised on uued suundumused Eesti rändes, millised muutused on toimunud Eesti kogukondades välismaal ja mida see Eesti arengu jaoks tähendab, millised uued

väljakutsed kaasnevad lõimumisega ja Eesti rahvastiku, keele ning kultuuri arenguga praeguses avatud maailmas ja digi- ning rändeajastul.

Aruanne annab eespool tõstatatud küsimustele vastused.

- Eestis on heaolu kasv mõõdetuna inimarengu indeksiga (tervis, haridus, jõukus) viimase 25 aasta jooksul üks suuremaid Euroopas. Hariduse ja tervise poolest on Eesti võrreldav teiste väga kõrge inimarenguga riikidega, jõukuses on mahajäämus suurem. Ka ebavõrdsus on Eestis endiselt suur ja Gini indeksiga mõõdetuna üks kõrgemaid Euroopas.
- Eestis toimub rändepööre. Mitte kõik Eesti inimesed, eriti ääremaa elanikud ja lihtsamate tööde tegijad, ei saa küllaldaselt osa heaolu kasvust. See asjaolu põhjustab endiselt väljarännet Soome ja teistesse kõrgema elatustasemega Euroopa Liidu riikidesse. Heaolu kasvades aga on suurenenud ka sisseränne, eriti väljastpoolt Euroopa Liitu. 2015. aasta oli märgiline, sest esimest korda viimase 25 aasta jooksul ületas Eestisse saabujate arv Eestist lahkujate arvu.
- Avatud maailmas ei kattu enam riikide territooriumid, kodanike elukohad ega inimeste tegevusruumid. Tänapäeva Eesti on hargmaine, kus omavahel tihedalt suhtlevad kogukonnad, ettevõtted ja inimesed asuvad nii Eestis kui ka välismaal. Nagu kärgepere muudab meie arusaama laste kasvatamisest, vanemate ja laste suhetest ning peremudelist, nii muudab hargmaisus meie arusaama rändest, lõimumisest ja riigist.
- Eesti- ja venekeelse elanikkonna sotsiaalsed sisetimed on endiselt puudulikud. Suurenev sisseränne asetab rahvussuhete teema uude valgusesse, sest saabujad pärinevad maailma väga erinevatest piirkondadest. Ühiskonna sidusust saab suurendada mitte üksnes eesti keele tähtsustamisega, vaid suhtluse toetamisega. Ühtne eesti lasteaed ja kool saavad olla lõimumise käivitajad, tööturg elluviija ning lõimumise edukust mõõdab see, kui eri rahvusest inimesed soovivad ja saavad elada samades piirkondades.
- Eesti rahvastik ei ole 21. sajandi lõpuks praegusest väiksem, kui on täidetud kaks tingimust: sündimus suureneb ja saabujaid on rohkem kui lahkujaid. Sellel jõudmiseks on vaja panustada nii pere- kui ka rändepoliitikasse. Rahvastikuarengu inertsi tõttu tuleb Eestil paari lähema kümnendi jooksul suure tõenäosusega siiski arvestada nii rahvaarvu kui ka töötajate arvu jätkuva kahanemisega. Töökäte arvu vähenemist aitab leevendada mõõdukas sisseränne, mida kombineeritakse olemasolevasse inimvarasse

panustamise ja selle tõhusama kasutamise. Tuleb ka arvestada, et tark majandus vajab vähem töökäsi.

- Euroopa riikide kogemus ulatusliku oskus- ja lihttöötajate sisserände soosimisel näitab, et vajalikud tööd saavad küll kohe tehtud, kuid selle hind on ühiskonna sidususe vähenemisega seotud pikaajalised probleemid. Eesti võiks kaaluda senisest passiivsest rändepoliitikast järkjärgulise loobumise järel aktiivset rändepoliitikat, mis lähtub nii tööturu vajadustest kui ka lõimumissuutlikkusest. Eesti rändepoliitika nurgakivid võiks olla punktisüsteemi kasutuselevõtt töörändes ja õpirände soodustamine.
- Avar käsitlus ja tehnoloogiliste võimaluste kasutamine tagab väikeste keelte ning kultuuride püsimise avatud maailmas rände- ja digiajastul. Mitmekesine kultuuripoliitika käsitleb eesti kultuuri kogu selle eripalgelisuses (mitte vaid kutselist ja pärimuskultuuri) ning aitab kaasa teistest kultuuridest pärit laenude oskuslikule lõimimisele. Eesti kultuuri alus on eesti keel, kuid eesti keele ja kultuuri kandjad, sh eestlased, räägivad tulevikus praegusest enam ka teisi keeli ning suhtlevad rohkem erinevatest kultuuridest pärit inimestega.

Heaolu kasv on olnud kiire, kuid ebavõrdsus on endiselt suur

Eestis on heaolu kasv mõõdetuna inimarengu indeksiga (tervis, haridus, jõukus) viimase 25 aasta jooksul üks suuremaid Euroopas. Hariduse ja tervise poolest on Eesti võrreldav teiste väga kõrge inimarenguga riikidega, jõukuses on mahajäämus suurem. Ka ebavõrdsus on Eestis endiselt suur ning Gini indeksiga mõõdetuna üks kõrgemaid Euroopas.

Heaolu alus on eelkõige riikide majanduse areng, eriti palgatase, kuid see on siiski oluliselt avaram mõiste. Inimarengu indeks mõõdab heaolu inimeste tervise, teadmiste ja sissetulekute alusel. Kuigi kõiki neid kolme komponenti mõjutavad meie praegused poliitilised otsused, iseloomustavad need siiski pigem pikaajalist arengut ja valikuid pika aja jooksul. Näiteks võime võtta vastu seaduse, mis aitab kaasa suitsetamise vähenemisele ja suunab inimesi paremini toituma ning sportlikumalt elama. Selle otsuse positiivne mõju inimeste tervisele aga ilmneb alles aastakümnete jooksul. Nii jõuavad kõrgeima heaolu tasemeni ehk inimarengu indeksi tippu riigid, mis edendavad pidevalt, süstemaatiliselt ja terviklikult inimeste tervist, haridust ning töökohtade ehk majanduse konkurentsivõimet. Nendes riikides on ini-

mestel hea elada ja need tõmbavad ligi ka teiste riikide kodanikke. See on arengu lahutamatu osa: oma riiki paremaks tehes suureneb ühelt poolt heaolu, mis teiselt poolt muudab meid atraktiivsemaks ka teistele, nii inimestele kui ka ettevõtetele. Nõnda on heaolu ja ränne omavahel lahutamatult seotud.

Alates 1990. aastast, kui alustati inimarengu indeksi mõõtmist, on indeksi väärtus maailmas tervikuna kasvanud 0,597-lt 0,711-le. Eesti on 1991. aastaga võrreldes liikunud üles kuus kohta ja paikneb 2015. aastal indeksi väärtusega 0,861 maailma riikide seas 30. kohal (tabel 1). Aastatel 1990–2015 kasvas inimarengu indeks Eestis kiiremini kui enamikus teistes Euroopa Liidu riikides (suurem on muutus olnud vaid Iirimaal ja Horvaatias). Euroopa Liidu uutest liikmesriikidest on inimarengu indeksi väärtus meist suurem vaid Sloveenias ja Tšehhi Vabariigis. Seega võib öelda, et heaolu kasv on olnud märkimisväärne Eesti kollektiivsete valikute ja otsuste tulemusena, alustades 1992. aasta rahareformist ning teistest radikaalsetest reformidest 1990. aastate alguses (kiire erastamine, madalad maksud jne), otsusest ühineda Euroopa Liidu ja NATO-ga, kiirest kaasaminekust digipöördega, Eestit juhtinud valitsuskoalitsioonide tegevusest kuni üksikinimeste ja ettevõtete igapäevaotsusteni. Majanduse avatusega kaasnenud struktuurimuutused Ida-Euroopas, sh Eestis, on aidanud kaasa tootlikkuse taseme lähenemisele Lääne-Euroopa riikidega (Varblane ja Kattel 2017, käesolev kogumik).

Kiirel arengul on ka oma varjuküljed, millele on tähelepanu juhtinud mitu varasemat Eesti inimarengu aruannet. Ebavõrdsus kipub kasvama kiirete ühiskonnamuutuste alguses: on neid, kes saavad arengust ja heaolu kasvust rohkem osa, ja neid, kes jäävad muutuste hammasrataste vahele (Åslund 2007). Ka üleilmastumine ja turu rolli tähtsustumine kipuvad riikide ning inimeste ebavõrdsust suurendama (Piketty 2014). Nii pole ime, et tugevale turu-usule rajatud Eesti väike ja avatud majandus kasvatas 1990. aastatel hüppeliselt ebavõrdsust, mis on jäänud suureks siiani. Ebavõrdsuse kõige levinuma näitaja, Gini indeksi järgi on Euroopa Liidu riikide hulgas ebavõrdsus Eestist suurem vaid Lätis, Leedus ja Rumeenias (Eurostat 2017). Tšehhi Vabariigis on suudetud muudatused ühiskonnas nii ellu viia, et ebavõrdsus pole oluliselt kasvanud ja Gini indeks on võrreldav Põhjamaadega.

Eestis on eriti suureks kujunenud maa ja linna ebavõrdsus. Tallinnas on jõukus elaniku kohta juba suurem kui Euroopa Liidus keskmiselt, kuid äärealadel jääb jõukus Euroopa Liidu keskmisest oluliselt maha. Paljuski on sel erinevuselt objektiivsed põhjused. Inimesed koonduvad pea kõikjal maailmas paremat elu otsides suurtesse linnadesse. Lisaks päris Eesti nõukogude ajast vanamoodsa majanduse ja sellega seotud rahvastikupaiknemise. Nimelt tekkis nõukogude ühiskonnas ebaefektiivse plaanimajanduse tulemusena tänapäeval

elementaarsete toiduainete puudus, mille tulemus oli väga kõrge hõive põllumajanduses. Nõukogude aja lõpus elas Lääne-Euroopa riikidega võrreldes märkimisväärselt suur osa elanikest maal ja iga viies töötaja oli hõivatud põllumajanduses. Uutes turumajanduse tingimustes vähenes põllumajanduslik tootmine ja eriti töökohtade arv põllumajanduses (hõive põllumajanduses on langenud alla 5%), seetõttu kannatasid kõige enam just ääremaalised maapiirkonnad (Annist 2017, käesolev kogumik). Linnades pakkus tähtsust teenindussektor kahanenud tööstustöökohtadele asendust, kuid linnadest kaugemal maapiirkondades sellist kompenseerivat tööturu muutust ei toimunud. Uus turumajandusel põhinev ühiskonnakorraldus ja elanike nõukogude ajast päritud piirkondlik jaotus (suur maaelanike osatähtsus) lihtsalt ei sobitunud enam teineteisega.

Saabujate ja lahkujate arv tasakaalustub, kuid rahvuslik koosseis muutub

Eestis toimub rändepööre. Mitte kõik Eesti inimesed, eriti ääremaa elanikud ja lihtsamate tööde tegijad, ei saa küllaldaselt osa heaolu kasvust. See asjaolu põhjustab endiselt väljarännet Soome ja teistesse kõrgema elatustasemega Euroopa Liidu riikidesse. Heaolu kasvades aga on suurenenud ka sisseränne, eriti väljastpoolt Euroopa Liitu. 2015. aasta oli märgiline, sest esimest korda viimase 25 aasta jooksul ületas Eestisse saabujate arv Eestist lahkujate arvu.

Väljaränne on endiselt suur ja lahkujate seas on ülesindatud madalapalgalised töötajad (Tverdostup ja Masso 2017, käesolev kogumik) ning ääremaade elanikud (Annist 2017, käesolev kogumik). Seega ei ole Eesti edu jõudnud kõigi elanikeni ja see on üks oluline jätkuva suure väljarände põhjus. Uus on aga see, et Euroopa Liiduga ühinemine ja heaolu kasv viimastel aastatel on oluliselt suurendanud ka sisserännet Eestisse (Tammur, Puur ja Tammaru 2017, käesolev kogumik). Enne Euroopa Liiduga ühinemist saabus Eestisse vähem kui 2000 inimest aastas, kuid 2015. aastal oli saabujaid juba ligi 6000. Aasta 2015 on märgiline ka seetõttu, et siis registreeriti Eestisse saabujaid rohkem kui lahkujaid. Siiski ei anna ühe-kahe viimase aasta andmed veel alust väita, et Eestist on juba saanud sisseränderiik. Pigem toimub praegu rändepööre, kus sisserännet suurendab heaolu kasv ja väljarännet mõjutab muu hulgas Euroopa Liidu riikide võrdluses suhteliselt suur ebavõrdsus. Ränne on seejuures eriti intensiivne naaberriikidega, väljaränne seostub peamiselt Soome, sisseränne Venemaaga.

Eestisse saabujate seas võib eristada nelja rühma inimesi. Esiteks pöörduvad koju tagasi Eestist väljarännanud inimesed, moodustades viimastel aastatel ligikaudu poole Eestisse tulijaist. Väljaränne ei vii alati tagasirändeni: inimesed ei pruugi tahta või neil pole võimalik kodumaale naasta. Eestis on nii välismaal töötamise kogemusega inimeste kui ka praegu välismaal töötavate inimeste suhtarv üks suuremaid Euroopas (Kumer-Haukanõmm ja Telve 2017, käesolev kogumik). Eestist lahkuvad peamiselt madalapalgalised, seetõttu on neid enam ka tagasirändajate hulgas võrreldes Eesti elanikega, kellel välismaal töötamise kogemus puudub (Tverdostup ja Masso 2017, käesolev kogumik).

Teise rühma moodustavad endise Nõukogude Liidu aladelt, peamiselt Venemaalt ja Ukrainast saabujad. Nemad moodustavad tulijatest üldjoontes kolmandiku. Just kolmandate riikidega on Eesti rändesaldo positiivne ehk sealt tullakse meile rohkem, kui meilt sinna lahkutakse. Nii on praegusel Eesti välisrändel kaks erinevat nägu: me kaotame elanikke kõrgema heaoluga vanadele Euroopa Liidu riikidele, kuid võidame elanikke juurde peamiselt Eestist ida poole jäävate kolmandate riikide arvelt.

Heaolu kasv ja Euroopa Liidu liikme staatus on suurendanud huvi Eestis elamise vastu. Teisisõnu võime öelda, et rändejõgi valgub Euroopas idast lääne suunas, näiteks Ukrainast ja Venemaalt Eestisse ning Eestist Soome ja Suurbritanniasse. Endise Nõukogude Liidu aladel elavad inimesed tunnevad Eestit ja Ida-Euroopa riike, mistõttu on Eesti neile lisaks kõrgemale heaolutasemele ka tuttavlikkuse tõttu atraktiivne. Samuti on oluline, et siin saab hästi hakkama vene keelega. Peale tippspetsialistide saabuvad kolmandatest riikidest Eestisse ka lihttöölised ja õppurid.

Kolmanda rühma moodustavad Euroopa Liidust tulijad, kelle arv kõigub aastati ja moodustab praegu ligikaudu kümnendiku. Sisepiirideta Euroopa Liidus tullakse teistest liikmesriikidest Eestisse nii tööle kui ka õppima, aga järgnetakse ka Eestist pärit elukaaslastele. Neljanda rühma moodustavad mujalt maailmast saabujad, keda on ka ligikaudu kümnendik. Saabujate arv on väike, aga päritolu väga kirju: Eestisse tullakse kõikidest maailmajagudest.

Väliseestist ja kodueestist on saamas hargmaine Eesti

Avatud maailmas ei kattu enam riikide territooriumid, kodanike elukohad ega inimeste tegevusruumid. Tänapäeva Eesti on hargmaine, kus omavahel tihedalt suhtlevad kogukonnad, ettevõtted ja inimesed asuvad nii Eestis kui ka välismaal. Nagu kärgpere muudab

meie arusaama laste kasvatamisest, vanemate ja laste suhetest ning peremudelid, nii muudab hargmaisus meie arusaama rändest, lõimumisest ja riigist.

Nii praegu toimuva kui ka varasemate väljarändelainete tulemusena elab väljaspool kodumaad vähemalt 200 000 eestlast (Kumer–Haukanõmm ja Telve 2017, käesolev kogumik), kes rohkem või vähem suhtlevad Eestisse maha jäänud sugulaste ja sõpradega. Digiajastu ja odav transpordiühendus on suhtluse muutnud lihtsamaks kui kunagi varem ajaloos. 2011. aasta rahvaloenduse ajal töötas lisaks veel ligikaudu 25 000 Eesti püsielanikku välismaal ja suurenenud on Eesti tudengite arv, kes õpivad lühemat või pikemat aega välismaal. Rohkem on ka Eesti elanike muid lühiajalisi välismaal viibimisi. Inimeste ja ettevõtete tegevust korraga mitmes riigis nimetatakse hargmaisuseks ning väikeriikides kipub inimeste tegevus rohkem üle riigipiiride kanduma kui suuremates riikides (Ahas jt 2017, käesolev kogumik). Digiajastul on lihtne ka eemal olles Eestiga suhelda ning nii on varem eraldi seisnud kodu- ja väliseesti üha tugevamalt kokku kasvamas hargmaisuseks Eestiks.

Ühelt poolt valmistab hargmaisus probleeme, näiteks lahus elavad pereliikmed, ettevõtete maksustamine või kodanike määratlemine. Kuid üha enam saavad riigid, inimesed ja ettevõtted aru ka hargmaisusega kaasnevatest võimalustest. Seda iseloomustatakse sageli „kolmikvõiduna“: lähteriik saab elanikele tööd ja raha, sihtriik saab hea töötaja, ilma et peaks tegelema sisse-rände ning lõimimisega, töötaja saab aga parema palga ja uusi kogemusi (Ahas jt 2017, käesolev kogumik). Ettevõtetele pakub hargmaisus samuti uusi võimalusi. 1990. aastatel seisnes majanduse hargmaistumine eelkõige välisomanike Eestisse tehtud investeeringutes ja siia rajatud tütarettevõtetes, mis andsid olulise tõuke Eesti arengule. Praegu on peaaegu pooled Eesti töötajatest hõivatud välisosaluselga ettevõtetes. Kuid nüüdseks on majanduse hargmaisus muutunud palju ulatuslikumaks ja mitmekesisemaks: Eestist on välja kasvanud siin asutatud tugevad ettevõtted ning üha enam on selliseid Eesti ettevõtjaid, kelle rajatud ettevõtted toimetavad alates sünnihetkest välisriikides (Varblane ja Kattel 2017, käesolev kogumik).

Hargmaisus seostub eelkõige lähiriikidega, kellega on erinevatel põhjustel kõige lihtsam suhelda. Nõnda on loomulik, et nii ettevõtete kui ka inimeste sidemed on kõige tihedamad Soomega ehk hargmaise Eesti tuiksoon tuksleb Helsingi ja Tallinna vahel (Ahas jt 2017, käesolev kogumik). Majandusteadlased käsitlevad Tallinna ja Helsingit juba ammu ühtse tööturuna, Helsingi või Talsinkina. Aga Eesti ettevõtted (Varblane ja Kattel 2017, käesolev kogumik) ja kogukonnad (Kumer–Haukanõmm ja Telve 2017, käesolev kogumik) välismaal ulatuvad kõikidesse maailmajagudesse.

Eesti majanduse arengu vaatenurgast tervikuna on kasulik, et meie ettevõtted oleksid ühendatud võimalikult

kult paljude üleilmsete tarneahelatega ja looksid selles võimalikult suurt lisaväärtust ehk pakuksid tarku ning hea palgaga töökohti (Varblane ja Kattel 2017, käesolev kogumik). Peale Soome on kõige loomulikum koostöövõrgustike kujunemine teiste lähiriikide, Rootsi, Läti ja Leeduga, keda ühtekokku võib üha enam käsitleda Eesti ettevõtete laiendatud koduturuna. Hargmaises maailmas on väga oluline see, kuidas ettevõtted suudavad luua oma toodete ja teenustega seotud lugusid ning sõnumeid nii, et need kedagi ei solvaks ja oleksid mõistetavad erineva keele- ning kultuuritaustaga inimestele nii Eestis kui ka välismaal (vrd Torop 2017, käesolev kogumik). Ainult inglise keelest läbilõõmiseks ei piisa, vaja on ka teiste võõrkeelte oskajaid ja kaugemate kultuuride tundjaid, just sellest algab riigi tugi ettevõtetele.

Tänapäevase Eesti muutunud olemuse võtab hästi kokku keeleteadlane Martin Ehala (2017, käesolev kogumik), kes kujundlikult iseloomustab nüüdisaegset Eestit kogu maailmas paiknevate Eesti valdade ja linnade kogumina. Eesti tuleviku üle arutledes ei saa me seega mööda vaadata asjaolust, et rändeajastul on toimunud nihked kaua meile enesestmõistetavana tundunud olukorras, kus kattuvad riigi territoorium ja selle ettevõtted ning kodanikud (Kallas 2017, käesolev kogumik). Eesti elanike ja ettevõtete tegevusruum ulatub Eestist välja ning teiste riikide kodanike ja ettevõtete tegevusruum ulatub osaliselt Eestisse. Selle vastu võib protestida, kuid targem on siiski kohaneda nüüdisaegse avatud ning majandus- ja suhtlusvõrgustikest läbi põimunud maailmaga, püüdes sellega seotud võimalusi ära kasutada ning probleeme lahendada.

Hargmaisusega kaasnevatest probleemidest üks on seotud mobiilsusest tuleneva uut laadi ebavõrdsusega. Need inimesed, kes ise palju reisivad ja on lapsena mööda ilma ringi rännanud vanemate töö või puhkusereiside tõttu, on harjunud uues keskkonnas kiiresti kohanema. Iga käik teise riiki kasvatab enesekindlust ja teistsuguste inimeste ning olukordadega hakkamasaamise oskust. Seda nimetakse erialakirjanduses mobiilsuskapitaliks, kuid sisuliselt tähendab see suuremat kohanemisevõimet olukorras, kus tuleb kokku puutuda ja suhelda endast erinevate inimestega. Inimesed, kes aga pole ringi rännanud, on sellest rändeajastu uuest kapitalivormist ilma jäänud. Euroopa Komisjon on näiteks suunanud olulise osa akadeemilise elu rahastamisest teistes riikides õppimisele ja töökogemuse saamisele. Eesmärk on, et vähemalt 20% tudengitest õpiks mingi osa ajast väljaspool koduülikooli. Ülikoolide akadeemilisel redelil on välismaal töötamise kogemusest samuti järjest keerulisem edasi jõuda (Pajumets 2017, käesolev kogumik).

Teine hargmaisuse probleem on seotud ühiskondade sidususega. Lähteriigi vaatenurgast on hea, kui väljarändajad säilitavad tugevad hargmaised sidemed kodumaaga, jätavad alles lähteriigi kodakondsuse, asutavad sihtriigis oma seltse ja koole, elavad innukat ühist elu ja jälgivad lähteriigi meediat ning suhtlevad aktiivselt

rahvuskaaslastega kodumaal (Kumer–Haukanõmm ja Telve 2017, käesolev kogumik). Vastuvõtva riigi jaoks aga võib sellest saada probleem, kui tugevaid kodumaa- ja kogukonnasidemeid ei tasakaalusta mitmekülgne lõimumine sihtmaa ühiskonda, kui inimesed jäävad elama endise kodumaa info- ja meediaruumi (Viha-lemm 2017, käesolev kogumik). Kolmikvõidu asemel – lähteriik, hargmaised inimesed ja sihtriik – võib väga kergelt minna ka vastupidi, et kaotavad kõik kolm. See juhtub näiteks siis, kui inimesed hakkavad sihtriigis tegema oma kvalifikatsioonist madalamaid töid, lähteriigi kulutused koolitusele on nii olnud kasutatud, töötaja kaotab kvalifikatsioonis ja enesekindluses ning sihtriigi töötajad on rahulolematud, sest tunnetavad, et nende töökohad kaovad ja palgatase langeb.

Paljud riigid, mõningal määral ka Eesti, on juba asendamas klassikalist diasporaapoliitikat nüüdisaegse hargmaisuspoliitikaga, mille sisu on tunnustamine, sidemete hoidmine ja tagasirände soodustamine (Jakobson 2017, käesolev kogumik). Hargmaisuspoliitika aga saab olla edukas üksnes siis, kui see on tõepoolest suunatud lähteriigi–hargmaisuse–sihtriigi kolmikvõidu tekkele. Sama kehtib ka hargmaiste ettevõtete kohta: ka nende edu eeldab kolmikvõitu. Välismaal elavate kodanike kaasamise poliitika osa on tunnustamine ja erinevad ühistegevuse ning liikmelisuse vormid. Need aitavad hoida kogukonnatunnet ja säilitada keelt nii, et see ei läheks vastuollu sihtriigi poliitikaga hargmaiste ning sisserändajate kohanemisel ja lõimimisel. Välismaal elavate kaasmaalaste tunnustamiseks ja lähteriigiga sidumiseks on moodustatud eri vormides parlamente: näiteks Soomes on välismaal elavate rahvuskaaslaste parlament, Itaalias on välismaal elavatele kodanikele aga tagatud esindatus koguni parlamendis. Teisisõnu on nad kaasatud lähteriigi ellu, mõjutamata seejuures sihtriigi lõimumispoliitikat.

Hargmaisusega seotud suurim väljakutse riikidele on olukord, kui omavahel ei kattu riigi territoorium ja kodanikkond. See tähendab, et lahendada on vaja küsimus, kelle omad on poliitilises, kodakondsuse, maksustamise või sotsiaalkindlustuse mõttes hargmaises maailmas elavad inimesed (Kallas 2017, käesolev kogumik). See on oluline küsimus ka Eesti jaoks, sest väga suur hulk Eesti kodanikke elab ja töötab väljaspool Eestit, samal ajal kui Eestis elab ja töötab palju teiste riikide kodanikke. Eesti põhiseadus toimib Eesti riigi poolt vaadatuna hargmaises maailmas hästi: põhiseadus topeltkodakondsust ei keela, küll aga ei luba sünnijärgselt Eesti kodanikult kodakondsust ära võtta (Jakobson 2017, käesolev kogumik). Nüüd on küsimus selles, kas kodakondsusseaduse peaks viima kooskõlla hargmaisuse levikuga.

Sidusa ühiskonna tagab eesti keelel põhinev ja teisi keeli väärtustav haridus

Eesti- ja venekeelse elanikkonna sotsiaalsed sidemed on endiselt puudulikud. Suurenev sisseränne asetab rahvussuhete teema uude valgusesse, sest saabujad pärinevad maailma väga erinevatest piirkondadest. Ühiskonna sidusust saab suurendada mitte üksnes eesti keele tähtsustamisega, vaid suhtluse toetamisega. Ühtne eesti lasteaed ja kool saavad olla lõimumise käivitajad, tööturg elluviija ning lõimumise edukust mõõdab see, kui eri rahvusest inimesed soovivad ja saavad elada samades piirkondades.

Peamiselt rände tulemusena on Eesti rahvastik viimase 25 aastaga nihkunud korraka kahes vastandlikus suunas. Üldise rahvastikukao taustal on eestlaste arv võrreldes teiste rahvustega vähenenud aeglasemalt. Võrreldes 1989. aastaga, kui Eesti elanike arv oli 1 565 700, langes see 2016. aastaks 1 316 000 inimesele ehk 16%. Eestlaste arv vähenes sellel ajal 963 300 inimeselt 905 800 inimesele, teistest rahvusest inimeste arv aga 602 400 inimeselt 410 2000 inimesele ning osatähtsus 38%–lt 31%–le Eesti elanikest. Eesti on muutunud viimase 25 aasta jooksul rohkem eestlaste riigiks ja selline olukord erineb enamikust teistest Euroopa riikidest. Nõukogude ajal tekitatud institutsionaliseeritud eesti- ja venekeelse elanikkonna paralleelühiskonnad (sh eesti ja vene õppekeele koolid) aga on pärandanud meile tänaseni kestvad probleemid.

Teine oluline nihe seisneb Eestisse saabunud inimeste keelelise ja kultuurilise mitmekesisuse kasvus. Sisseränne Eestisse ei ole veel kuigi suur ja viimase kümne aasta jooksul on kõige rohkem saanud ida poolt, kuid ka teistest Euroopa riikidest ning mujalt maailmast. Uussisseränne kipub olemasolevaid paralleelühiskondi Eestis pigem võimendama kui vähendama. Euroopa Liidust saabuvad sisserändajad asuvad elama küll piirkondadesse, kus elavad eestlased (Leetmaa 2017, käesolev kogumik), kuid saabujate lastele rajatakse inglise keelel põhinevaid rahvusvahelisi koole, mis ei ole Eesti haridussüsteemiga otseselt seotud (Lauri jt 2017, käesolev kogumik). Eestist ida poole jäävatelt aladelt saabuvad inimesed aga asuvad elama venekeelsetesse piirkondadesse (Leetmaa 2017, käesolev kogumik), võimendades nii nõukogude ajal tekkinud eesti ja vene keele põhiseid paralleelühiskondi.

Eestlaste jaoks on eesti keele oskus üks identiteedi olulistest tahkudest ja eesti keele oskust oodatakse ka Eestis elavatelt teistest rahvustest inimestelt. Nõukogude ajal saabunudel aga puudus kohustus ja vajadus õppida eesti keelt. Sellest ja laiemalt Eesti põhiseaduse

vaimust tulenevalt on Eesti lõimumispoliitika olnud seni eesti keele õppe keskne (Valk 2017, käesolev kogumik). Eesti keele oskus on oluline nii sümbolises mõttes (keel kui eesti identiteedi kandja) kui ka funktsionaalses mõttes (üks riigikeel muudab asjaajamise lihtsamaks). Eesti keele oskus panustaks teistest rahvustest inimeste kaasamise Eesti ühiskonda ja muudaks eestlaste suhtumise positiivsemaks. Kuid rahvusrühmade ühise osa tekkimine haarab peale keeleoskuse ka palju muud: elukohamaa kultuuri tundmaõppimist, eri rahvustest inimeste koos õppimist, töötamist ja vaba aja veetmist, samades piirkondades elamist, kooselusid, sõpruskondade ja suhtlusvõrgustike teket jne. Eesti keele oskus ei pruugi viia eri rahvusest inimeste suhtlemiseni, kuid erinevast rahvusest inimeste, eriti laste eesti keeles suhtlemisega paraneb ja areneb eesti keele oskus kiiresti. Aune Valk (2017, käesolev kogumik) näitab, et olulisem nihe viimasel kümnendil eestlaste seas on vähenenud tõrjuv suhtumine teistest rahvustest inimestesse ning avatud identiteedi suurenemine. Viimane ei tähenda seejuures kuidagi rahvusidentiteedi nõrgenemist. Muutused venekeelse elanikkonna identiteedis aga ei ole märkimisväärsed.

Identiteet ja kuuluvustunne juhatavad paljusid olulisi otsuseid inimeste elus, sh väljarändamine või jäämine, lõimumine, sidemete säilitamine päritoluriigiga jne. Nii lõimumise kui ka identiteedi- ja keelemuutuse peatükkides kordub sõnum kooli kesksest rollist rahvuslik-keeleliste paralleelkogukondade sidumiseks. Eesti iseseisev riik on toiminud juba kaks ja pool aastakümnet, kuid endiselt eksisteerib lapsi eesti ja vene keele alusel paralleelsetesse maailmadesse jagav lasteaia- ja koolisüsteem. Noored hakkavad omavahel tihedamalt suhtlema alles ülikoolis, kuhu vene noored jõuavad vähem kui eesti noored. Nõnda on tekkinud olukord, et kõrgharidusega inimeste osatähtsus eesti-vene noorte seas on väiksem kui eestlaste hulgas (Saar ja Helemäe 2017, käesolev kogumik). Sellise süsteemi juures ei teki noortel ühiseid suhtlusvõrgustikke ega isegi ühist inforuumi. Venekeelsetes koolides arvukate eesti keele tundide pidamine ei vii aktiivse keeleoskuseni. Lisaks, nagu näitavad Triin Lauri, Kaire Põder ja Leen Rahnu (2017, käesolev kogumik) PISA andmete põhjal, on venekeelsete koolide õpilaste õpiedukus märkimisväärselt kehvem eestikeelsete koolide õpilaste omast. Seega on aeg küps asendada eesti ja vene koolid ühtse ning ühetaolise Eesti kooliga, mis tugineb eesti keelele, kuid arvestab Eesti keelelist mitmekesisust.

Õppekeele alusel segregeeritud koolist kanduvad erinevused tööturule (Saar ja Helemäe 2017, käesolev kogumik) ja sissetulekute erinevus suurendab rahvuspõhist elukohasegregatsiooni (Leetmaa 2017, käesolev kogumik). Kui sissetulek on erinev, ei ole ka kinnisvaraturul võimalused samad ja eestlased ning teistest rahvustest inimesed ei saa kodu samasse piirkonda osta. Koolid on piirkonnapõhised, sellega sulgub ka segre-

gatsiooni nõiarang, millest Eesti ei ole viimase 25 aasta jooksul suutnud välja tulla ja niisugune olukord kipub pigem süvenema. Kui sisserändajad on ülesindatud lihttööde tegijate hulgas ja koondunud elama odavatesse linnapiirkondadesse, siis näitab Euroopa kogemus, et vaesuse ning rahvuse piiride kattudes ei ole sotsiaalsete probleemide eest pääsu. Nõnda on praeguse uuesti kasvava sisserände tingimustes Eestil aeg võtta ette otsustavad sammud keele- ja rahvuspõhiste paralleelühiskondade ühendamiseks. Lasteaed ja kool on need institutsioonid, mille kaudu saab muutuse algatada ning seda tuleb teha.

Kuigi kool on paljude ühiskonna ees olevate lõimumisprobleemide lahendamise võti, ei saa sidusa ühiskonna loomist lihtsalt koolide ja õpetajate õlgadele lükata tuge pakkumata ning hirme maandamata. Karde-takse, et teistest rahvustest inimesed kaotavad emakeele oskuse ja laste õppeedukus võib langeda, kui vanemad kodus ei oska lapsi aidata kehva eesti keele oskuse tõttu. Taristuinvesteeringute kõrval peaks riik seetõttu otsustavalt suurendama inimkapitaliga seotud investeeringuid eelkõige hariduse kaudu. Rändeajastul on tuleviku Eesti kool kindlasti veelgi mitmekultuurilisem ja -keelsem kui praegu ning sellega peavad kohanema ka eestlased. Haridusministeerium on hakanud välja töötama mitmekultuurilise kooli mudelid ja eeldatavasti haarab see protsess suurt hulka Eesti koole. Möödunud sajandil levinud (väär)arvamus, et mitmekeelsus tekitab probleeme, on endiselt üsna elujõuline, kuid praegusel rändeajastul ja suhtlusvõrgustikest läbipõimunud maailmas tekitavad pigem probleeme omakultuurne suletus ning inimeste vähene keeleoskus (Verschik 2017, käesolev kogumik). Küll aga peab ühtse haridussüsteemi mudel arvestama erinevaid huve ja väärtusi nõnda, et see ühiskonna sidusust ei õhnestaks.

Kui kool on lõimumise käivitaja ja tööturg elluviija, siis eluasemevõimalused ja -valikud näitavad muudatuste edukust. Selleks, et elukohapõhist segregatsiooni ei oleks ja inimeste elukohavalikud ei oleneks rahvusest, peavad olema täidetud kaks väga olulist tingimust. Esiteks peavad eri rahvustest inimeste väärtused (elukohaeelistused) olema sarnased. Teiseks peavad olema võrdsemad sissetulekud ehk ei tohi olla erinevusi tööturul. Eesti ja vene emakeelega inimeste elukohae erinevused aga on viimase 25 aasta jooksul süvenenud, mitte vähenenud.

Rahvastiku püsimise tagab suurem sündimus ja positiivne rändesaldo

Eesti rahvastik ei ole 21. sajandi lõpuks praegusest väiksem, kui on täidetud kaks tingimust: sündimus

suureneb ja saabujaid on enam kui lahkujaid. Selleni jõudmiseks on vaja panustada nii pere- kui ka rändepoliitikasse. Rahvastikuarengu inertsi tõttu tuleb Eestil paari lähema kümnendi jooksul suure tõenäosusega siiski arvestada nii rahvaarvu kui ka töötajate arvu jätkuva kahanemisega. Töökäte arvu vähenemist aitab leevendada mõõdukas sisseränne, mida kombineeritakse olemasolevasse inimvarasse panustamise ja selle tõhusama kasutamise. Tuleb ka arvestada, et tark majandus vajab vähem töökäsi.

Kahekümne viie taasiseseisvusaasta jooksul on Eesti rahvaarv kahanenud 250 000 inimese võrra. Luule Sakkeus ja Allan Puur koos kolleegidega (2017, käesolev kogumik) selgitasid, mis tingimustel Eesti rahvaarvu vähenemine võib peatuda ja asenduda suurenemisega ning kuidas see mõjutab Eesti elanikkonna rahvuskoostist. Nende mitme variandiga prognoos pakub rände ja sündimuse stsenaariumide kombinatsioone. Praeguse sündimuse jätkudes peab rahvaarvu püsimeks sisserände toel lisanduma 21. sajandi lõpuks nüüdsega võrreldes umbes 440 000 inimest (saabujad ja nende järeltulijad). Isegi kui pooled tänapäeval mujal maailmas elavast enam kui 200 000 eestlasest tagasi Eestisse pöörduks, mis ei ole kuigi tõenäoline, langeb ligikaudu 200 000 kuni 250 000 teistest rahvustest sisserändaja mõjul eestlaste osatähtsus allapoole 50% piiri Eesti elanikest. Ühelt poolt ei ole paljud Eesti elanikud selleks valmis ja teiselt poolt tähendab see vajadust suunata veelgi suurem tähelepanu ühiskonna sidususele ja eriti koolides mitmekultuuriliseks muutumisele. Nimelt kasvab koolides teistest rahvustest laste osatähtsus kiiremini kui ühiskonnas tervikuna, sest sisserändajad on peamiselt noored pereas inimesed.

Nii Eesti rahvaarvu kui ka eestlaste suurema osatähtsuse püsimisel väärivad tähelepanu need arengurajad, kus lisaks sisserändele on eeldatud ka sündimuse suurenemist. Ainsana tagab Eesti rahvaarvu kasvu (1,4 miljoni inimeseni aastaks 2100) stsenaarium, mille kohaselt tõuseb sündimus pärast 21. sajandi keskpaika tasemele keskmiselt 2,1 last ühe naise kohta ja rändesaldo on positiivne ligi 200 000 inimese võrra. Kui endiselt ligikaudu kümnendik naisi ei saa lapsi ja peaaegu kolmandik piirdub ühe lapsega, peavad ülejäänud naised sellise laste arvu saavutamiseks sünnitama keskmiselt ligi kolm last. Siiski väheneb ka selle stsenaariumi korral rahvaarv prognoosiperioodi alguses, sest lähikümnenditel jõuavad sünnitusikka väikesed, 1990. aastatel sündinud põlvkonnad. Kasvule pöörduks rahvaarv alles 2040. aasta paiku. Tööealiste arv aga jääks aastal 2100 praegusest väiksemaks, juhul kui tööea ülempiir ei tõuse. Seega tuleb Eestil paari lähema kümnendi jooksul suure tõenäosusega arvestada nii rahvaarvu kui ka töötajate arvu jätkuva kahanemisega isegi juhul, kui sündimus märgatavalt suureneb ja toimub üpris märkimisväärne sisseränne.

Sisserände suurendamine kipub ühiskonda lõhes-tama, seetõttu tuleb senisest veelgi suuremat tähelepanu pöörata perepoliitikale, kui eesmärk on eesti rahva püsimine. Nagu näitab inimarengu aruande tarbeks koostatud rahvastikuprognosis, vähendab sündimuse kasv oluliselt sisserände vajadust. Kuigi perepoliitika konkreetsete meetmete ja laste arvu seost on raske põhjuslikult välja tuua, näitab sündimustaseme erinevus riigiti, et poliitikal ja ühiskonnakorraldusel laiemalt on oluline mõju. Eestis on perepoliitika vallas juba üsna palju tehtud alates hästi toimivatest lasteaedadest ja vanemahüvitisest kuni 2016. aastal hüppeliselt suurenenud ning Eesti mõistes märkimisväärse toetuseni kolme ja enama lapsega peredele. Lähiaastad näitavad, millised tulemused sellel meetmel on. Kindlasti on võimalik otsida veel lahendusi, kuidas parandada lastega perede toimetulekut, näiteks võimekust linnade eluasemeturul. Rahvastik koondub järjest enam suurematesse linnadesse, eelkõige Tallinna, kuid suurtes linnades on sündimus eriti madal. Kaks sama sissetulekut saavat linna-peret, üks ilma lasteta või ühe lapsega ja teine kolme lapsega, on eluasemeturul väga ebavõrdses seisus: kolme lapsega pere vajab suuremat eluaset, kuid tulu ühe pere-liikme kohta on oluliselt väiksem. Eluaseme ja muude konkreetsete perepoliitiliste valikute täpsem käsitlemine jääb siiski väljapoole käesoleva aruande teemaderingi.

Sündiv laps mõjutab rahvaarvu kohe positiivses suunas, kuid tööturule jõuab ta alles 20–25 aastat hiljem. Sündimuse suurenemine lahendab seega pigem tulevase, mitte praeguseid tööturuprobleeme. Varem tööturule sisenenud 1980. aastatel sündinud suurte põlvkondade asemel saabuvad praegu tööturule pea poole väiksemad 1990. aastate põlvkonnad ja töötajate arvu vähenemine on seetõttu paratamatu. Nii pole üllatav, et ettevõtjad näevad just sisserändes tööjõuvajaduse leevendamise peamist vahendit (Raasuke 2016). Töötajate värbamine välismaalt võimaldab inimese kohe tööle võtta ja kindlasti on see mitmes valdkonnas ka otstarbekas. Inimarengu aruande tarbeks koostatud rahvastikuprognosis näitab siiski, et töötajate arvu vähenemise ärahoidmiseks läheb vaja palju suuremat sisserändajate hulka, kui Eesti ühiskond oleks võimeline löimima. See tähendab, et tööjõuprobleeme peab lahendama erinevate meetmetega, mitte üksnes sisserändega. Tõhus lahenduspakett lähemaks 20–25 aastaks hõlmab Eesti inimvara väärtuse suurendamist ja paremat kasutamist, ettevõtete liikumist väärtusahelas kõrgemale ehk tootlikkuse tõusu ja valikulist sisserännet.

Sisemiste ressursside poolest on kõige olulisem nõukogude ajal Eestisse elama asunud inimeste panuse suurendamine tööturul võrdseks nende osatähtsusega tööealiste inimeste seas. Praegu on nii tollaste sisserändajate ja nende järeltulijate tööpuudus kui ka hõivatus oskus- ja lihttööde tegemisel eestlastest oluliselt suuremad. Ellu Saar ja Jelena Helemäe (2017, käesolev kogumik) näitavad veenvalt, et eesti keelt vabalt oskavad

ja Eesti kodakondsusega eestivenelased saavad tööturul paremini hakkama kui need, kes eesti keelt ei oska ja kellel pole Eesti kodakondsust, kuid mitte nii hästi, kui sama haridustasemega eestlased. Paraku kehtib see ka noorte teist või kolmandat põlvkonda Eestis elavate eestivenelaste kohta. Positiivne on, et tööturul on tegevusalasid, kus kõrge ametipositsiooni saavutamisel on eesti keelt oskavad ja Eesti kodakondsusega eestivenelased eestlastega võrdsed või isegi edukamad. Kahjuks on eestivenelased just nendes valdkondades (sh avalikus sektoris) alaesindatud. Eestivenelaste laialdasem kaasamine avalikus sektoris aitaks seega kaasa Eesti töötajaskonna sisemiste ressursside rakendamisele. Kindlasti on teisigi rühmi, kelle hõive pole piisav (näiteks vanemaealised, erivajadusega inimesed), peale selle tuleb tegeleda soolise palgalõhega ning pensioniiga tõsta ja paindlikumaks muuta.

Mitte ainult tööturu, vaid ka rahvastikuarengu vaatenurgast on sisserändel oma roll Eesti ees seisvate probleemide lahendamisel. Rein Taagepera näitlikustas 2005. aastal Eesti rahvastikuarengut WC-poti metafoori abil. Ta selgitas, et sündide arv hakkab peatselt langema, sest 1980. aastatel sündinud suurte põlvkondade asemel jõuavad sünnitusikka 1990. aastate väikesed põlvkonnad. Sisseränne aitaks selliseid demograafilisi laineid teatud määral tasandada ja praegu vähenevate perealiste inimeste arvu suurendada. Sisserände korral aga peame olema valivad. Eelkõige tuleb kindlasti soodustada tagasirännet ja selleks on vaja jõudsalt edasi liikuda hargmaisuspoliitikaga (Jakobson 2017, käesolev kogumik). Eesti kunagine ettevõtmine „Talendid koju“ pälvis küll palju kriitikat ja pelutas seetõttu teostajaid, kuid see oli samm õiges suunas. Saadud kogemusest peaks õppima ja edasi minema tagasirännet soodustavate uute ning enam läbimõeldud tegevuskavadega. Aga uut käsitlust vajab sisserändepoliitika laiemalt.

Aeg on kasutusele võtta aktiivne sisserände- poliitika

Euroopa riikide kogemus ulatusliku oskus- ja lihttöötajate sisserände soosimisel näitab, et vajalikud tööd saavad küll kohe tehtud, kuid selle hind on ühiskonna sidususe vähenemisega seotud pikaajalised probleemid. Eesti võiks kaaluda senisest passiivsest rändepoliitikast järkjärgulise loobumise järel aktiivset rändepoliitikat, mis lähtub nii tööturu vajadustest kui ka lõimumisuutlikkusest. Eesti rändepoliitika nurgakivid võiks olla punktisüsteemi kasutuselevõtt töörandes ja õpirände soodustamine.

Arutelu sisserände üle asetub Eestis varasemate rännete negatiivse kogemuse ja rändega seotud mälu traumade konteksti (Laanes 2017, käesolev kogumik). Eestlaste senine kogemus ütleb, et sisseränne toob kaasa ühiskondliku lõhestumise, mistõttu suhtutakse negatiivselt ka üsna väikese hulga teisest keele- ja kultuuriruumist pärit inimeste saabumisse. Ka Euroopa riikide kogemus töötajate sisserändest pikkadel kümnenditel pärast Teist maailmasõda muudab ettevaatlikuks, sest ühiskonna lõimumise probleemid on suured ja seda ka sisserändajate laste puhul (Thomson ja Crul 2013). Sisseränne on nihutanud sisepoliitilisi jõujooni riikide sees ja pannud proovile ka Euroopa riikide ühtekuuluvustunde. Ühtede jaoks satuvad löögi alla rahvusriigi ideaal, keele ja kultuuri säilimine. Teised tunnetavad konkurentsi kasvu ja palgasurvet tööturul. Puuduliku lõimumise tõttu on paljudes Euroopa riikides muutunud järjest olulisemaks siseturvalisuse teema (Valdaru, Asari ja Mälksoo 2017, käesolev kogumik).

Ühiskonna sidususe probleemide leevendamiseks peab seega hoolega kaaluma, millist tööjõudu ja kui palju välismaalt värvata, rikkumata oluliselt ühiskondlikku tasakaalu (Asari ja Maasing 2017, käesolev kogumik). Selleks on vaja aktiivset rändepoliitikat. Euroopa praeguse põgenikekriisi õppetund on see, et kui sisserände üle kaob demokraatlik kontroll ja kokkulepe ühiskonnas, on tulemuseks ühiskonna lõhenemine (Valdaru, Asari ja Mälksoo 2017, käesolev kogumik). Sellest ei võida oma riigi kodanikud ega saabujad. Probleemide ennetamise alus on demokraatlik otsustusprotsess, mille tulemus on nii tööturu vajadusi kui ka ühiskonna sidusust tagav sisserändepoliitika. Eesti sisserändepoliitika on võrreldes 1990. aastate algusega muutunud märgatavalt avatumaks, varasema rändepoliitika keskse vahendi, saabujate piirarvuga mõjutatakse nüüd vaid üsna väikest osa sisserändest (Asari ja Maasing 2017, käesolev kogumik). Näiteks lihtsustati hiljuti juhtide ja tippspetsialistide ehk nn valgekraeliste töötajate värbamist. Töökäte vähenedes aga suureneb paratamatult surve ka oskus- ja lihttöötajate sisserände lihtsustamisele.

Just oskus- ja lihttöötajate rändest sünnib sageli rohkem pikaajalisi probleeme kui lühiajaline tööpuuduse leevendamine neid lahendab. Uute töötajate toomine pärsib paljudes valdkondades innovatsiooni, hoiab palgad ja tootlikkuse madalal ega panusta seega kuigivõrd ka maksutuludesse. Sageli ei edene lõimumine soovitud kiirusel ja pigem levib sisserändajate sotsiaalne tõrjutus, eriti kui nende sissetulekud jäävad madalaks ja nad koonduvad elama vaesematesse linnapiirkondadesse. Nii tekib paralleelsete ühiskondade tekke ja radikalseerumise oht. Ühendkuningriigis ja mujal Euroopas toimuv ilmestab muu hulgas asjaolu, et sisserändajaid ei saa käsitleda pelgalt tööjõuna. Juba see mõte loob vale fooni ühiskonna sidususele, kui me toome Eestisse tööde tegemiseks mujalt inimesi, sest meie ise ei taha mõnd tööd teha. Neid töid, mida Eesti elanikud teha

ei taha, peavad nii palju kui võimalik tegema robotid, mitte võõrtöölised. Robotiseerimisega tekivad ka targemad töökohad. Targemad töökohad tähendavad suuremat palka, mis vähendab väljarändesurvet ja vajadust lihttöötajaid palgata.

Tuleviku töökohad on seega peamiselt targad ja loovad ning eeldavad digiajastu kirjaoskust. Piltlikult on vaja rohkem „ajusid“ ja vähem „töökäsi“. Tarkade töökohtade teke ja tööde automatiseerimine omakorda vähendab tööjõupuudust ja nõudlust lihttööde järele. Hakkame juba tasapisi harjuma iseteenindavate kassadega poodides või kiiruskaameratega maanteedel. See aga on muutuse algus ja visionäärid, nagu Bill Gates, ütlevad, et pooled nüüdsed töökohad võivad tulevikus kaduda. Masinad võtavad inimestelt töö üle, olgu siis tegemist igasuguste vahendajate, maaklerite (jagamismajandus), raamatupidajate, liinitöölise, koristajate või väga paljude muude valdkondade ametite esindajatega. Aga digipööre, videoloengud ja veebimaterjalid mõjutavad ka tarku töökohti. Mitmes Euroopa riigis räägitakse kodanikupalgast ja juba ka katsetatakse selle juurutamist, sest kõigile, eriti liht- ja oskustöölisele, ei jätku enam targa majanduse, automatiseerimise ning digipöördel ajal tööd.

Sellise arengu taustal näeme vajadust uue, aktiivse ja otseselt sisserände juhtimisega tegeleva rändepoliitika järele, mis võiks toetuda kahele olulisele sambale: punktisüsteemile töörandes ning õpirändele. Neid meetmeid saab toetada praegune palgakriteerium ja teatud kujul jätkuv kvoodisüsteem. Punktisüsteem oma algsel kujul pigem vastandus tööandjate vajadustest lähtuvale rändele, kuid see ei pea nii olema. Näiteks hindab Kanada punktisüsteem riigikeelte oskust, head haridust, töökogemust, noorust, tööandja pakkumise olemasolu ning lõimumisvõimekust kõige laiemas mõttes (sh varasem riigis elamine, sugulaste olemasolu jne). Noorte eelistamise põhjus on asjaolu, et nende lõimumisvõimekus on kõige suurem. Samuti pannakse osa lõimumisega seotud vastutusest võõrtööjõudu värbavale tööandjale.

Punktisüsteemi juurutamine koos tööandjate töövajaduse arvestamisega aitaks ära hoida neid lõimumisega seotud probleeme, millega praegu on silmitsi mitu Euroopa riiki. Tark on õppida teiste vigadest. Võõrtööjõudu värbavad ettevõtted võiksid ühtlasi ühineda juba olemasoleva mitmekesisuse harta kui lõimumise hartaga. Viimane sisaldaks ühiskonna kõigi osaliste vahel läbi vaieldud ja heaks kiidetud põhimõtteid saabujate paremaks kaasamiseks Eesti ühiskonda. Kui saabujate arvu, oskuste ja Eesti ühiskonda kaasamise meetmete kohta on olemas demokraatlik kokkulepe, vähendab see kindlasti ka inimeste hirme sisserände ees. Tööandjatele teeb see ühelt poolt võõrtööjõu värbamise küll keerulisemaks, kuid tagab neile teiselt poolt ühiskonna toe ja vähendab vastandumist ühiskonna sees.

Eestisse jäämise ja sidusa ühiskonna saavutamise vaatenurgast on väga hea viis suurendada tippspetsialis-

tide arvu õpirände abil. Kui noor inimene on kolm kuni viis aastat Eestis õppinud, siis on ta tõenäoliselt omandanud eesti keele, ta on leidnud siin sõbrad ja võib-olla ka elukaaslase ehk suurem on võimalus, et ta päriselt Eestisse elama jääb. Praegu jääb iga viies Eestis õppiv välistudeng pärast ülikooli lõpetamist Eestisse elama. Eesti majandusarengu vaatenurgast aga ei ole kadunud ka need 80%, kes Eestist lahkuvad. Ülikoolist saadakse sageli sõbrad kogu eluks ja õpingute käigus on noored omavahel suheldes teadvustanud ka oma koduriikide kultuurilisi eripärasid.

Eesti keele ja kultuuri püsimise alus on inimeste soov neid edasi kanda

Avar käsitlus ja tehnoloogiliste võimaluste kasutamine tagab väikeste keelte ning kultuuride püsimise avatud maailmas rände- ja digiajastul. Mitmekesine kultuuri- poliitika käsitleb eesti kultuuri kogu selle eripalgelisuses (mitte vaid kutselist ja pärimuskultuuri) ning aitab kaasa teistest kultuuridest pärit laenude oskuslikule lõimimisele. Eesti kultuuri alus on eesti keel, kuid eesti keele ja kultuuri kandjad, sh eestlased, räägivad tulevikus praegusest enam ka teisi keeli ning suhtlevad rohkem erinevatest kultuuridest pärit inimestega.

Eesti identiteeti ja kultuuri määratlevad inimesed eelkõige eesti keele kaudu. Eesti maa või territooriumi tähtsus enesemääratluses ei ole noortele enam sama oluline kui nende vanematele (Valk 2017, käesolev kogumik). Tänapäevane avatud ja hargmaine maailm, sealhulgas globaalne ja hargmaine Eesti, on noorte jaoks saanud uueks normaalsuseks. Valdav osa Eesti noortest valdab hästi inglise keelt ja teiste Euroopa riikide võrdluses on Eesti lapsed ning noored väga aktiivsed internetikasutajad (Kalmus 2013). Seega ei piirdu noorte tegevusruum, igapäevased keele- ja kultuurikontaktid enam ainult Eestiga ja siin elavate inimestega. Tänapäevane Eesti toimib tegelikult kolmes keeles: eesti keel on peamine suhtluskeel, kuid endiselt on mõnes piirkonnas oluline vene keel ja ühiskonnaelul mitmes valdkonnas kasvab inglise keele tähtsus (Zabrodska ja Kask 2017, käesolev kogumik). Digiajastule kohaselt tegutsetakse ka uutes visuaalsetes ehk pildilistes kultuurikeeltes (Torop 2017, käesolev kogumik).

Keeleoskus on seega suhtlemise alus. Kuigi Eesti elanike ja eriti noorte hea inglise keele oskus ning aktiivne pildikeele kasutus virtuaalruumis on nüüdisaegses avatud maailmas olulised (Kalmus 2013), näitavad rahvaloenduse andmed ka probleemkohti. Esiteks on vene noorte inglise keele oskus halvem kui eesti noortel. Teiseks on nii Eesti noorte kui laiemalt ka kõigi Eesti

elanike muude võõrkeelte oskus üpris napp. Osatakse veel soome keelt ja mõnevõrra teisi keeli (saksa, prantsuse, hispaania), kuid ülejäänud keeli oskame väga vähe. Nii võiks laste keeleline mitmekesisus suurenedagi. Mitte nõnda, et iga laps oskab väga suurt hulka keeli, vaid nii, et Eesti elanike seas oleks rohkem eri keeli valdavaid inimesi. Inglise keel on küll avatud maailma *lingua franca*, kuid maailma nägemine üksnes inglise keeles on liiga kitsas. Võimatu on siseneda Hiina turule ettevõtetel, kus ükski töötaja ei räägi kohalikku keelt. Keeruline on mõista Süüria kriisi ja põgenike olukorda, kui ei suudeta suhelda asjaosaliste emakeeles. Avatud maailmas ja digiajastul tuleks riigil investeerida ka kõikvõimalikesse keeletehnoloogiatesse, mis aitaksid lihtsamalt tekste ühest keelest teise tõlkida, tehes koostööd ettevõtetega, kes sellega turuhuvist tegelevad.

Eesti e-edu on hästi tuntud, eriti riigi e-teenused. Kultuuriloomelise ja -pärandi digimisel ning laiemalt kultuuri tarbimisel digitaalsete meediumide kaudu on aga veel arenguruumi. Läbi on vaja vaielda, millist tuge peaks riik pakkuma digikultuuri arenguks erasektorile ja millised peaksid olema investeeringud uutesse ning uuenduslikesse digitaalsetesse kultuurivormidesse, mis aitaks muuta digitaalset kultuuriloomelise osaluskeskseks, kõigile kodanikele avatud kultuurivormiks ja kuidas saaksid need võimalused kättesaadavaks kõikidele eestlastele, ükskõik millises maailma otsas nad elavad (Ibrus 2017, käesolev kogumik). Eesti digikultuur on hargnemaise Eesti alustaristu, mis aitab eesti kultuurist osa saada kõikidel eestlastel, ükskõik kus maailma otsas nad asuvad. Samal ajal pakub digikultuur ka lõimumiseks võimalusi uute, värske ja mänguliste lahendustega, sh koolidele uute atraktiivsete õppematerjalide loomisega, aga annab ka neile inimestele, kes ei soovi Eestisse elama asuda, võimaluse tutvuda eesti kultuuriga.

Eesti kultuur vajab avatud maailmas ja rändeajastul senisest märksa avaramat vaadet, mis hõlmab nii Eestis elavate eri keele- ja kultuuritaustaga inimeste kui ka väljaspool Eestit elavate eestlaste enesemääratlusi ja tähendusloomet. Eesti kultuur on seda elujõulisem ja ligiõmbavam, mida enesekindlam see on, mida avaramad on selle tähendusloome võimalused ja inimeste oskus ning võimalus suhestuda teiste keelte ja kultuuridega (Torop 2017, käesolev kogumik). Eesti kultuur jääb ka tulevikus põhinema eesti keelele, kuid eesti keele kandjad, eestlased nii Eestis kui ka välismaal, räägivad üha enam ka teisi keeli (Praakli 2017, Zabrodska ja Mets 2017, käesolev kogumik). Sageli paneme võrdusmärgi eestlaste arvu ja eesti keele oskajate vahele. Muidugi on kattuvus suur, kuid tänapäeva maailmas see kattuvus väheneb. Nii ei tähenda eestlaste arvu vähenemine Eesti riigi territooriumil automaatselt sammu eesti keele ja kultuuri hääbumise suunas: eesti keele ega kultuuri püsijäämine ei olene üksnes Eesti demograafilisest arengust, vaid eelkõige eesti keele ja kultuuri arenemisvõimest nii Eestis kui ka väljaspool

Eestit (Viik 2017, käesolev kogumik). Kuid kahaneval rahval on raske üleval hoida piisavalt mitmekesist kultuuri, mis on muutuva maailma mõistmise ja selle väljakutsetega toimetuleku eeldus.

Tulevik

Eelmise inimarengu aruande lõpetas Raivo Vetik (2015) Eesti arengust rääkides ilmeka botaanilise kujundiga, et õitsemiseks on vaja ka juuri. Õite ilu nautimiseks on lisaks vaja taime eest ka hoolitseda: eesti keele ja kultuuri püsijäämise aitab oluliselt kaasa meie üldkultuurilise kirjaoskuse paranemine (Marek Tamm, käesolev kogumik), inimeste praeguse eesti-inglise-vene keele keskse keelepõhise rikastumine (Anna Verschik, käesolev kogumik), parem lõimumis- ja lõimimisvõimekus (Anu Realo, käesolev kogumik), avatud maailmas nii vajalik mobiilsuskapital (Rein Ahas, käesolev kogumik) ning rahvastiku- ja majandusarengu rändesõltuvuse vähenemine (Allan Puur). Ajal, kui me käesolevat inimarengu aruande käsikirja lõpetame, on paljudes Euroopa riikides kasvanud vastuseis sisserändele ehk nagu Anu Realo (käesolev kogumik) tabavalt sõnastab: maailm, kus me oleme harjunud elama, ei ole enam endine. Suureks kasvanud ränne tekitab taas riikide vahele piire. Nii küsib Allan Puur (käesolev kogumik), kas avatust on rände mõttes saanud korraga ehk liiga palju. Paljude Euroopa riikide, ka Eesti kodanikud tunnetavad, et kontroll oma elu oluliste otsuste üle kipub kaduma. See on oht demokraatlikule ühiskonnakorraldusele.

Kas praegune areng Euroopas on üksnes ajutine muutus ja väike hingetõmbehetk või uue suletuma maailma suunas liikumise algus, on veel vara öelda. Küll aga kordub käesolevas inimarengu aruandes ühe olulise sõnumina avatuse tähtsus Eesti senises eduloos ja vajadus avaralt mõista rahva, keele ning kultuuri püsijäämist. See jätab võimaluse paindlikeks, või nagu eelmises inimarengu aruandes rõhutati, säilendõhteteks (Vetik 2015) lahendusteks. Põhiseaduses sätestatud eesti keele ja kultuuri püsijäämise ülesanne avaras tähenduses puudutab seega eranditult kõiki poliitikavaldkondi. Viimased 25 aastat on Eesti olnud turu-usku ja majanduskasvu suunatud, samal ajal kui riiklik kultuurikäsitus on jäänud kitsamaks põhiseaduses sätestatud eesmärkidest ning keskendunud liiga piiratult vaid kutselisele ja institutsionaalsele kultuurile (Tamm 2017, käesolev kogumik). Liiga lihtsustatud on arusaam, et alles siis, kui majandus areneb ja jõukus kasvab, saab hakata kultuuri toetama. Pigem on inimeste keeleoskus, teadmised oma ja teistest kultuuridest, kultuuridevaheline suhtlus, uute kultuuriliste tähenduste loomise oskus ja ühiskondlik ning majandusareng omavahel lahutamatu seotud. Eesti kultuuri – selle kõige laiemas, nii kutselise kui ka erinevate kultuurivormide tähenduses –

arengusse panustamist ei tohi seetõttu käsitleda mitte toetuse, vaid ühiskonna sidusust ja arengut toetava pikaajalise investeringuna, mis aitab kaasa ka Eesti majanduse eduloole palju laiemalt kui lihtsalt loome- majanduse arengu kaudu.

Rahvastiku püsijäämise kesksete poliitikameet- mete komplekti moodustavad pere-, eluaseme-, rände-, haridus-, tööturu-, lõimumis- ja hargmaisuspoliitika. Need on horisontaalsed, mistõttu tuleb teha tihedat ministeeriumide ja ametkondade koostööd, et leida parimad lahendused. Eduka tegevuse peamine eeldus on teadmispõhisus ehk tähtsad on nii eespool nimetatud poliitikavaldkondade alusteave kui ka alus- ja rakendus- uuringud. Eesti senised valitsused on keskendunud arenguks soodsa majanduskeskkonna, sh füüsilise taristu arendamisele. 21. sajandi Eesti valitsuste peamine väljakutse on panustada inimvara arengusse rändeajastu vajaduste alusel. Praegu teeb selle töö Eesti eest suuresti ära Euroopa Liit oma toetusprogrammidega. Eestil on vaja välja töötada oma rände- ja inimvarastrateegia. See ei puuduta üksnes inimesi, vaid ka ettevõtteid. Eesti rahva püsijäämisele aitab kaasa see, kui Eesti ettevõtted on tugevad, hästi lülitunud üleilmsetesse tarneahelatesse ja pakuvad tarku töökohti. Riigi roll peaks olema ette- võtetele tuge pakkuda ja muutuste eestvedamine. Selleks on tarvis läbimõeldud innovatsioonisüsteemi, mis alates lasteaiast aitab kaasa loovuse arengule, mitmeke- sise keelelis-kultuurilise pagasi tekkele ja digiajastule vajaliku tehnoloogilise kirjaoskuse omandamisele kõigis ühiskonnakihtides.

Veebruar 2017

Tabel 1. Inimarengu indeksi muutus EL-i liikmesriikides, 1990–2015

	1990	2000	2010	2015
Taani	0,799	0,862	0,908	0,923
Holland	0,829	0,877	0,909	0,922
Saksamaa	0,801	0,855	0,906	0,916
Iirimaa	0,770	0,861	0,908	0,916
Rootsi	0,815	0,897	0,901	0,907
Ühendkuningriik	0,773	0,865	0,906	0,907
Luksemburg	0,779	0,851	0,886	0,892
Belgia	0,806	0,874	0,883	0,890
Prantsusmaa	0,779	0,848	0,881	0,888
Austria	0,794	0,836	0,879	0,885
Soome	0,783	0,857	0,878	0,883
Sloveenia	0,766	0,824	0,876	0,880
Hispaania	0,756	0,827	0,867	0,876
Itaalia	0,766	0,829	0,869	0,873
Tšehhi	0,761	0,821	0,863	0,870
Kreeka	0,759	0,799	0,866	0,865

Eesti	0,726	0,780	0,838	0,861
Küpros	0,733	0,800	0,848	0,850
Slovakkia	0,738	0,763	0,827	0,844
Poola	0,713	0,786	0,829	0,843
Leedu	0,730	0,754	0,827	0,839
Malta	0,729	0,766	0,824	0,839
Portugal	0,710	0,782	0,819	0,830
Ungari	0,703	0,769	0,821	0,828
Läti	0,692	0,727	0,811	0,819
Horvaatia	0,670	0,749	0,807	0,818
Rumeenia	0,703	0,706	0,784	0,793
Bulgaaria	0,695	0,713	0,773	0,782

Viidatud allikad

Åslund, A. (2007). *How Capitalism Was Built: The Transformation of Central and Eastern Europe, Russia, and Central Asia*. New York: Cambridge University Press.

Castles, S., de Haas, H., Miller, M. J. (2013). *The Age of Migration*. Londond: Palgrave Macmillan.

Eurostat 2017. Gini coefficient of equivalised disposable income. Andmebaas, elektrooniiselt kättesaadav aadressil: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_dii2.

Kalmus, V. (2013). Laste turvalisus uues meediakeskkonnas. Eesti inimarengu aruanne 2012/2013: Eesti maailmas (toim. M. Heidmets). Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, 83–85.

Piketty, J. (2014). *Capital in the Twenty-First Century*. Harvard: Belknap Press.

Vetik, R. (2015). Kokkuvõte: Eesti arengumudel post-2015. Eesti Inimarengu Aruanne 2014/2015: lõksudest välja? (toim. R. Vetik). Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, 294–301.